

מתחיל בגנות ומסיים בשבח

עו"ד ד"ר שפרה מישלוב

מהי גנות ומדוע לפתוח בה?

המשנה במסכת פסחים¹ קובעת כי סדר ההגדה: 'מתחיל בגנות ומסיים בשבח'.
הגמרא² מביאה מחלוקת אמוראים מהי הגנות שמתחילים בה:

"מתחיל בגנות ומסיים בשבח, מאי בגנות? רב אמר: 'מתחילה עובדי עבודת גילולים היו אבותינו', ושמואל אמר: 'עבדים היינו'."

קביעות אלו של המשנה והגמרא מעוררות מספר שאלות:

ראשית, מדוע יש צורך להתחיל בגנות? יושבים אנו, משפחה ומשפחה בליל הסדר, הלילה הנפלא ורב ההוד שבו מודים אנו לפני ה' אלהינו על פדות נפשנו וגופנו ביציאתנו ביד חזקה ממצרים בית עבדים. מדוע 'לחבל' לכאורה בשמחת החג ונס ההודיה, ולהזכיר גנותם של ישראל? ולא רק זאת – אלא לפתוח את הלילה כולו ואת ההגדה בגנות זו?!

שנית, הגנות שמגדיר רב נראית מובנת – בני ישראל בחרו לעבוד עבודה זרה וגנות היא להם. אולם מה גנות יש בדבריו של שמואל - 'עבדים היינו'? זו מציאות שנכפתה על אבות האומה ללא בחירתם, מציאות חיצונית להם, שהם ייחלו בכל מאודם להיחלץ ממנה, אם כן כיצד ניתן להגדיר אותה כגנות להם? שאלה זו גם מעוררת אותנו להעמיק בהבדלי הגישות בין רב ושמואל, ומתוך כך נוכל בהמשך לעמוד על התשובה לשאלה הראשונה שהעלינו – מה מקומה של הגנות בפתחת ההגדה.

נקדים ונאמר כי להלכה נפסק כשני האמוראים ופותחים את ההגדה גם ב'מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו' וגם ב'עבדים היינו', וכדברי רבנו חננאל על הסוגיה:

* הפקולטה למשפטים – הקליניקה למשפט עברי, אוניברסיטת בר אילן.

¹ פרק י', משנה ב'.

² פסחים קטז.

'והאינדא עבדינן כתרוייהו' (ועכשיו עושים כשניהם). אם כך יש להעמיק בשתי השיטות שהפכו להיות יחדיו בסיס והקדמה לשבח שבהגדה.

ההבדלים בין שתי השיטות

בשלב ראשון, על מנת להבין את שתי השיטות יש להגדיר את המושג 'גנות' ששתיהן נשענות עליו. גנות משמעה 'גנאי, בזיון'³. כלומר, המושג אינו טומן בחובו בהכרח גינוי מוסרי, בחירי, אלא יכול גם להצביע על מציאות של שפלות וביזיון שנכפתה על האדם. רב אמנם מדבר על בחירה בעבודה זרה, כלומר הגנאי הוא לא רק במצב השפל שיש בעבודה זרה, אלא בעצם הבחירה בה, אך שמואל מתייחס למצב נתון של 'גנות', מצב בו האומה משועבדת ונמצאת בשפלות.

אם כן אנו רואים הבחנה ראשונה בין שתי השיטות: לדעת רב - הגנות היא בכך שישראל בחרו מצד עצמם בדרך שאינה מתאימה למעלתם הרוחנית, ולדעת שמואל הגנות היא מצב נתון של שפלות. שתי השיטות כמובן משלימות זו את זו, וגם שמואל בוודאי יודה לרב כי הרקע לשעבוד הינו חטא עבודה זרה שהוביל אליו.

הבחנה זו גם מחדדת את ההבדל המהותי בין גנות מסוג 'עבודה זרה' לגנות מסוג 'שעבוד', עליו עומד המהר"ל⁴:

"לדעת רב מתחלה עובדי ע"ז הוא הגנות, שזהו גנות דבק בנפש... ושמואל סובר שהגנות אשר הוא דבק בגוף הוא יותר.... ולפיכך עבדים היינו הוא עיקר הגנות..."

כלומר רב מתייחס לגנות רוחנית, נפשית - במקום להיות דבקים במעלתם האלהית, בחרו ישראל בעבודה זרה, ואילו שמואל מתייחס לשעבוד הפיזי - היותם של ישראל משועבדים בגופם למצרים.

המהר"ל קובע, שאין חולק כי הקב"ה הציל את ישראל משני אלה, אלא שהמחלוקת בין האמוראים היא איזו גנות הינה העיקרית והראשית יותר, ובה יש לפתוח, ולהלכה נפסק כשמואל שעיקר העניין בפסח הוא ההצלה משעבוד הגוף ולכן 'המגיד' נפתח דווקא ב'עבדים היינו', ורק לאחריו 'מתחילה עובדי עבודה זרה' -

³ מילון אבן שושן.

⁴ בגבורות ה', נב.

"ובודאי הקב"ה עשה לישראל שניהם, שהציל אותם מגנות הנפש ומגנות הגוף גם כן, שהיו מתחלה עובדי ע"ז והיה להם גנות הנפש ואח"כ הציל אותם גם כן מגנות הגוף, ולא פליגי (פירוש: לא נחלקו) רק איזה יותר גנות".

אם כן, לאחר שעמדנו מעט על ההבדל בין השיטות, עלינו לשוב לשאלה העיקרית המטרידה אותנו, מה מקום יש לפתוח בגנות ב'ליל התקדש החג', בלילה הקדוש והגדול הזה שכולנו מתכוונים ומחכים לקראתו בהתרגשות כה רבה. לשאלה זו נתנו חכמי הדורות מספר הסברים, רובד בתוך רובד, כאשר כל תשובה מעמיקה ומבררת את קודמתה.

שלא תזוח דעתו עליו

המהרש"א בחידושי אגדות מסביר:

"מתחיל בגנות ומסיים כו'. ענינו שביום שמחת לבו של אדם יזכור תחלת שפלותו וגנותו שלא תזוח דעתו עליו... ועל ידי כך בעי לאודוויי ולשבוחי טפי (פירוש: ועל ידי כך רוצה להודות ולשבח הרבה)".

כלומר, מסביר המהרש"א, שכאשר אדם שרוי בטובה יש חשש שהוא ישכח מיהו מקור הטובה וייחס את הטוב לעצמו, כעין הפסוקים⁵: "תַּחַת אֲשֶׁר לֹא עֲבַדְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּשִׂמְחָה וּבְטוֹב לֵב מֵרֵב כָּל" וכן⁶: "וְאָמַרְתָּ בְּלִבְּךָ כֹּחִי וְעֵצָם יָדִי עָשָׂה לִי אֵת הַחֵיל הַזֶּה", שעליהם אמרו חכמים כי בשעת טובה יש לאדם נטייה לשכוח מי הוא זה שהביאו לכל זה. זיכרון הרעה שקדמה לטובה, ממקד את האדם ומחזיר אותו להכרה מאין באו לו כל הטובות האלה, ומתוך כך פורצות ההודאה והשבח ביתר שאת ותוקף.

מכאן, שמטרת הפתיחה ב'גנות' היא הצבת האדם במקום נפשי שמכיר בטובה שבאה עליו, ובמקור הטובה. על ידי שמכירים אנו בליל הסדר שלשפע המעלות הרוחניות והגשמיות שזכינו ביציאת מצרים, קדמה שפלות רוחנית וגופנית, מנתקים אנו את ייחוס הטובה לנו עצמנו, ומגיעים להודיה שלמה ומקיפה לקב"ה.

⁵ דברים כח, מז.

⁶ דברים ח, יז.

הדבר הטוב נודע מהפכו

אך מעבר לכך, הפתיחה בגנות, לא נועדה רק לחדד את ההערכה וההכרה שלנו במתנות הגדולות שקבלנו, אלא היא הכרחית לצורך הבנת מהותן של מתנות אלה. כך מסביר המהר"ל בפרק הראשון לספרו 'נצח ישראל', בו הוא מבהיר את סיבת הגלות שמביאה לגאולה:

”כאשר הדבר הטוב נודע מהפכו ידיעה אמיתית, וכן כל הדברים נקנה הידיעה בהם מן ההפך, כי מן מראה השחור יכול לדעת מראה הלבן שהוא הפכו, וכן כל ההפכים מן האחד נקנה הידיעה בהפך שלו... ובשביל זה אמרו בערבי פסחים בהגדה מתחיל בגנות ומסיים בשבח, ולמה מתחיל בגנות, רק שמפני שאין לשבח הכרה אמיתית רק מן ההפך”.

כלומר, אילולא נלמד מאיזו מציאות נמוכה, שפלה ובזויה יצאנו, לא נוכל להבין את המעלה שזכינו לה. ההעמקה בתחילת ליל הסדר במצבם הרוחני והפיזי הירוד של אבותינו בטרם נגאלו היא המפתח להבנת הגודל העצום שאליו הגיעו ביציאת מצרים ובמעמד הר סיני. כאן ראוי להביא את דברי החתם סופר על הגמרא בפסחים:

”רב אמר מתחלה עובדי עבודה זרה היו אבותינו. נראה לעניות דעתי דסבירא ליה דאין להתחיל 'עבדים היינו' דאכתי עבדי אנן ולא אהני לן הגאולה לקבלת התורה (פירוש: שסבור הוא שאין להתחיל ב'עבדים היינו', כיוון שעדיין עבדים אנו, ולא הביאה אותנו הגאולה לקבלת התורה) ועל כן מתחיל בגנות עובדי עבודה זרה היו אבותינו”.

מחדד החתם סופר, כי לא ניתן להגדיר את בני ישראל כגאולים, עד אשר קיבלו את התורה, ולכן התקשה רב להגיד 'מתחילה עבדים היינו', שכן לתפיסתו ביציאת מצרים לא נגמר התהליך, והוא הושלם רק עם קבלת התורה, כאשר קיבלנו את המעלה האמתית שהפכה אותנו לבני חורין – התורה, שנאמר⁷ "אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה”.

⁷ מסכת אבות, פרק ו, משנה ב.

סדר העולם - הרע קודם לטוב

המהר"ל⁶, מעמיק עוד יותר במטרת הקושי שקודם לישועה. הוא מסביר שלא רק שעל ידי הקושי מובנת ונקלטת הגאולה בצורה טובה ובהירה יותר, אלא שהקושי הכרחי לגאולה, ומובנה בסדר המציאות כפי שברא אותה הקב"ה:

"זוה מפני כי השלימות אינו נמצא בהתחלתו בעולם הזה, וכאשר יגיע לנמצא שלימות מה, אי אפשר שיהיה לו אותה המעלה בתחלתו, כאשר היא מדריגה עליונה אֵלֵהִית, שאין המקבל ראוי אל מעלה הגדולה האֵלֵהִית להיות שיהיה כך מהתחלתו. לפיכך המעלה אֵלֵהִית יוקדם לה גנות ולבסוף יעלה אל מעלה האֵלֵהִית, כי כך ראוי אל מעלה האֵלֵהִית שלחסרון המקבל אינה נמצאת בו תחילה... וזהו שאמרו רז"ל (ע"ז ט, ע"א): 'ב' אלפים תוהו', כלומר שהמציאות חייב להיות תוהו בראשונה להיות נמשך אחר ענין העולם הזה אשר התחלתו תוהו ואין בהתחלתו המעלה העליונה".

על פי המהר"ל הקב"ה ברא את העולם בצורה כזו שלא ניתן לקבל את הטובה מיד, אלא האנושות צריכה לעמול על מנת להוציא את עצמה מהחושך בו היא שקועה אל אור החכמה, המידות הטובות והחופש (וזוה סוד ירידת העולמות וחטא אדם הראשון כפי שהאריכו רבות בספרי החסידות, ואין כאן המקום להרחיב).

לכן הגנות המופיעה בתחילת ההגדה, הינה הכרחית להופעת השבח שיגיע בעקבותיה. אם נתאר את השבח בלבד ללא זיקה לגנות שקדמה לו, יהיה זה תיאור ריק, מקרי וחלול המנותק ממציאות החיים האמתיים המצמיחה את עם ישראל לייעודו הגדול כממלכת כהנים וגוי קדוש'. כפי שמסיים המהר"ל:

"ולכך דבר זה מורה על המעלה האֵלֵהִית אשר היה להם תחלה גנות, ואח"כ היה הקדוש ברוך הוא מעלה אותם אל מדריגה האֵלֵהִית, וזהו כפי סדר העולם כמו שאמרנו".

ברע טמונים כבר זרעי הטוב

הרב קוק מעמיק לבאר לנו עוד יותר, מדוע יש הכרח שהרע יקדם לטוב, ומה אנו מפיקים ממציאות הכרחית זו שעל פיה מנוהל העולם.

⁶ גבורות ה' פרק נב.

בפרושו להגדה של פסח, בתחילת חלק 'מגיד' הוא כותב כך:

"...אמנם העבדות ודאי גרמה כמה דברים רעים, כמה תכונות נשחתות... אבל גם תכונת ההכנעה, וההשתעבדות למי שראוי להשתעבד, להיות עבד ד' באמת, להיות יכולים לבטל הרצון העצמי והנטייה העצמית בשביל קבלת עול מלכות שמים, שישראל מצטיינים בה, ושהביאו בזה ועתידיים להביא טובה רבה להם ולעולם, גם זה ההכשר נקנה ע"י קנין העבדות והרגל השיעבוד..."

הרב קוק אומר כאן דבר פלאי, שיש בו בכדי להפוך חושך לאור ומר למתוק – על ידי העבדות למצרים קנו ישראל את היכולת לקבל עול מלכות שמים, תכונה מרכזית וייחודית בקרב עמנו, ובזה הבאנו ברכה רבה לעצמנו ולעולם כולו. שלב השעבוד היה הכרחי, משום שהתכונות שקנינו בזמן הקושי והשפלות, הן הן המשמשות אותנו בזמן הגאולה והפדות.

הוא ממשיך ומבאר, שאמנם בעבדות ישנם חסרונות רבים, והיא גורמת להשפיל את ערך האדם, אולם אדם החי חיים מלאים ובוחר מתוך חירות גמורה להכניע את עצמו למה שמעבר לו, מממש בכך את חירותו האמתית –

"בהיות האדם כל כך בן חורין עד שיוכל בחירותו המוחלטת גם כן לשעבד עצמו במקום הראוי, ולהיות עבד במקום שהעבדות היא החירות האמתית" (וכמאמר ריה"ל – "עבדי הזמן עבדי עבדים הם, עבד ה' הוא לבד חופשי").

באותה מידה שעבדותנו, שהיא גנות לנו, יצרה בנו תכונות ייחודיות שמשרתות אותנו כעם נבחר המביא ברכה לעולם, "כן הגנות של 'מתחילה עובדי ע"ז היו אבותינו' הוא גם כן גורם לשבח", מוסיף הרב קוק. הכיצד?

לעם ישראל נטייה חזקה לרוחניות ולשכליות, שמטבע הדברים מחלישה את הזיקה לכוחות הדמיון והגוף. אך כיוון שמטרתנו בתור עם קדוש הינה להופיע את שם ה' בעולם כולו, על כל היבטי וכוחותיו, אנו מוכרחים לאפשר לעצמנו גם מגע והיכרות עם כוחות הדמיון והגוף, בצד המועיל שלהם שבו הם נצרכים לצורך שכלול העולם ותיקונו. לכן, ערב היום הגדול, בו ניתנה לנו התורה והוטלה עלינו המשימה להיות 'ממלכת כהנים וגוי קדוש', נוצר בנו קשר גם לכוחות האלה, אם כי באופן מופרז ומגונה, בעבודה זרה שעבדו אבותינו –

"לבל יבולע לצד הדמיוני והחומרי לגמרי, הכין אדון כל המעשים ברוך הוא רטיה (פירוש: תחבוסת, רפואה) קודם, שמתחילה עובדי ע"ז היו אבותינו והתגברה בהם למדי התכונה החומרית והכשרון הדמיוני במדה נפרזה... ומזה יצא השבת, שעכשיו קרבנו המקום לעבודתו ויכולים אנחנו להעשיר את תכונתה של העבודה האלקית, את הוד החסד והצדק האלקי הטהור, בכל אותם הכשרונות שנמצאים בנו מיסוד הגזע המקורי שעובדי עבודה זרה היו אבותינו שנותן אימוץ לכח הגופי וכשרון הדמיון שימצא אחרי זיקוק את מקומו המוגבל לו".

בעת הגאולה והפדות, כוחות הדימיון והגוף שקנו אבותינו בתקופת היותם עובדי עבודה זרה, מזדככים ומטהרים, ונשאר מהם רק הנצרך לנו לצורך חיזוק הקודש שבשליחותנו.

נבחרנו לא בגלל מעלתנו

אם נסכם, הרי שהגנות הכרחית היא בהיותה מובילה אותנו להכרת הטוב (כדעת המהרש"א), בשל כך שהיא מאפשרת לנו להבין לעמקו את הטוב המגיע לנו (המהר"ל בנצח ישראל), היא סדר המציאות שברא הקב"ה על מנת שנקנה את המעלה והשבח המגיעים לנו מכוח מעשנו ובחירתנו (כדעת המהר"ל בגבורות ה'), והיא חושפת בנו תכונות עמוקות, החיוניות לאומר השלם של חיינו (הרב קוק). בריאת אומה הנושאת את שם ה' בעולם הוא עניין משמעותי ומורכב ביותר, והדרך לברוא מציאות כזו, עוברת דרך קושי ובירור נוקב ביותר.

הסתכלות מעמיקה זו על הגנות על כל היבטיה: הן הגנות הרוחנית והן הגנות הפיזית, הן הגנות הבחירית, והן הגנות ההכרחית, ממעיטה מהן את תחושות הקושי והריחוק שחשנו כלפיהן מלכתחילה, כאשר נראה היה לנו שאולצנו לפתוח בהן את ההגדה בעל כורחנו. אמנם עדין ברור לנו לגמרי מהי גנות ומהו שבח, אנו יודעים היטב שמציאויות של עבדות ועבודה זרה, הינן זרות לנו ולא מתאימות למעלתנו, ועם זאת יש בנו כעת הבנה שלנפילות והירידות יש מטרה ותכלית.

הבנה זו מביאה אותנו לתודעה הנפלאה שהקב"ה אוהב אותנו אהבה עצמית שאינה תלויה בדבר. על ידי שאנו מבינים שעבודתנו אליו היא הן בגנות והן בשבח, אנו מבינים שכל מציאותנו רצויה ואהובה לפניו – 'בין כך ובין כך קרויים בניו'.⁹

כך מסביר בעל ה'נתיבות שלום את תכלית פתיחת ההגדה דווקא בגנות: "להורות שזה שבחר בנו לא היה מתוך שהיינו ראויים, רק באהבתו בחר בנו, בחינת רצון ולמעלה מכל הסיבות, שאין טעם ברצון". בחירה כזו שאינה תלויה בדבר היא נצחית, ודבר לא יבטלה.

הקדמת הגנות לשבח מביאה לחירות אמתית

דומה שהקדמת הגנות לשבח פותחת לנו פתח רחב המאפשר לנו לבוא במגע עם החרות העמוקה והאמתית שמופיעה בנו בלילה הזה. היכולת שלנו להכיר ולהודות גם בחשיבות ובמעלת ה'גנות', לא רק כהכרח מגונה, אלא כדרכו המופלאה של הקב"ה לחשוף בנו כוחות ויכולות, מאפשרת לנו לצאת מההגדרות המובנות שלנו. אנו חושבים שאנו יודעים היטב מה 'נכון' ומה 'לא נכון', איך הדברים 'צריכים להיות', מה טוב לנו ומה לא טוב לנו. והנה מתברר שגם בדברים שהגדרנו כבזויים ושפלים יש מעלה, וכי הקב"ה מוביל אותנו גם על ידם להשלמתנו. ההתבוננות הזו יכולה לנפץ את הכבלים התודעתיים הסוגרים דרך כלל על הכרתנו, ולשחרר אותה למרחבים אין קץ. אנו מסוגלים בליל שימורים זה (השמור מפני המזיקים - ראו ראש השנה י"א), להיות בחופש להתבונן על המציאות כולה, על חסרונותיה, כחלק ממארג שלם שמוביל להתקדמות וצמיחה, להיות בעלי תעוזה להתבונן על עצמנו כמכלול ולאהוב את עצמנו אהבה שאינה תלויה בדבר, על כל מה שאנו מביאים אתנו.

אנו יודעים כמה זה קשה! כמה ביקורתיים ושיפוטיים אנו רגילים להיות כלפי עצמנו בעיקר, וגם כלפי הסובב אותנו. החירות נמצאת במקום שמסכים שכל מה שמתחולל בנו – אם מבחירתנו ואם לאו, מתאים בדיוק למסלול שיקדם אותנו. לדעת ולזכור שהקב"ה בכבודו ובעצמו אוהב אותנו על אף כל זה ודווקא בגלל זה. אין כאן בלבול בין גנות לשבח, אלא הבנה שאנו אהובים ומושגחים בין כה וכה.

⁹ כדעת ר' מאיר: קידושין, לו.

והנה התחלנו את מאמרנו בגנות: בספקות, בקושיות, בריחוק, וסיימנו בשבח: באמת גדולה שמקרבת אותנו אל עצמנו ואל אֵלֹהֵינו, ומובילה אותנו לשמחה ולעוצמות של חיים. חג חירות שמח!